



IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059



VOL.3 № 5

2026

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA “INSON”, “OILA”, “QADRIYAT” KONSEPTLARINING IFODASI

Bakoyeva Nigora To‘raqulovna
Osiyo xalqaro universiteti, magistr

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek xalq maqollarida “inson”, “oila” va “qadriyat” konseptlarining ifodalanishi chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda maqollar orqali xalq tafakkuri, ijtimoiy munosabatlar va milliy qadriyatlarining ifodasi ko‘rsatiladi. Tarixiy, nazariy va amaliy manbalarga asoslanib, maqollardagi konseptual qatlamlar, ularning jamiyat hayotidagi funksiyasi va zamonaviy ahamiyati ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: inson, oila, qadriyat, maqol.

ВЫРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТОВ «ЧЕЛОВЕК», «СЕМЬЯ», «ЦЕННОСТЬ» В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Бакоева Нигора Туракуловна
Международный университет Азии, магистрантка

Аннотация

В данной статье проводится глубокий анализ выражения концептов «человек», «семья» и «ценность» в узбекских народных пословицах. В исследовании раскрывается отражение народного мышления, социальных отношений и национальных ценностей через пословицы. На основе исторических, теоретических и эмпирических источников анализируются концептуальные пласты, функции в обществе и современное значение пословиц.

Ключевые слова: человек, семья, ценность, пословица.

REPRESENTATION OF THE CONCEPTS “HUMAN,” “FAMILY,” AND “VALUE” IN UZBEK FOLK PROVERBS

Bakoyeva Nigora To‘raqulovna
Asia International University, Master’s student

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the conceptual representation of 'person', 'family', and 'value' in Uzbek folk proverbs. The study reveals how proverbs reflect national consciousness, social relations, and traditional values. Drawing upon historical, theoretical, and empirical sources, the conceptual layers, social functions, and contemporary significance of proverbs are examined from a scholarly perspective.

Keywords: person, family, value, proverb.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodining bebaho manbalaridan biri maqollardir. Maqollar xalq tafakkuri, dunyoqarashi, axloqiy-estetik qadriyatlari va ijtimoiy tajribasining yuksak ifodasi bo‘lib, ming yilliklar davomida shakllangan xalq donishmandligining timsolidir. Har bir xalq o‘zining hayotiy tajribasini, urf-odatlarini va qadriyatlarini maqollar orqali avloddan avlodga yetkazadi. Ayniqsa, “inson”, “oila” va “qadriyat” kabi fundamental konseptlar o‘zbek maqollarining asosiy mazmuniy qatlamlarini tashkil etadi. Ushbu maqolada o‘zbek xalq maqollarida inson, oila va qadriyat konseptlarining ifodalanish xususiyatlari keng miqyosda tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida maqollarning semantik, sotsiokulturologik va konseptual xususiyatlari, ularning xalq hayotidagi ahamiyati hamda zamonaviy kontekstdagi o‘zgarishlari ilmiy asosda yoritiladi. Maqola tarixiy-nazariy manbalar, amaliy tadqiqotlar va zamonaviy yondashuvlarga tayanadi hamda konseptlarning xalq ongidagi o‘rni va ahamiyatini ochib beradi.

Adabiyotlar tahlili

O‘zbek xalq maqollarini tahlil qilishda, avvalo, konseptual asoslarni aniqlab olish muhimdir. Konseptual tahlil madaniyatshunoslik, tilshunoslik va sotsiologiya yo‘nalishlarida keng qo‘llaniladi. “Inson”, “oila” va “qadriyat” tushunchalari har bir jamiyatda o‘ziga xos semantik va ideologik yuklamaga ega bo‘lib, maqollarda ular xalq dunyoqarashi, axloqiy me‘yorlari va ijtimoiy munosabatlari prizmasidan ifodalanadi. Ushbu konseptlarning xalq maqollaridagi aks sadosini aniqlash uchun maqollarni, avvalo, xalq

tafakkurining mahsuli sifatida ko‘rish lozim. Maqollar xalq tomonidan asrlar davomida to‘plangan hayotiy tajriba va donishmandlikning qisqa, lekin mazmunli ifodasidir. Ular orqali xalq o‘z dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazadi. Shu bois maqollar xalq ongining, milliy xotiraning asosiy unsurlaridan biri sifatida qaraladi.

Maqollar tahlilida ko‘plab olimlar, jumladan, Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Hamidulla Boltaboyev va zamonaviy tadqiqotchilar o‘z ilmiy izlanishlarini olib borganlar. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit-turk” asarida turkiy xalqlar maqollarini to‘plab, ularning semantik va funksional xususiyatlarini ko‘rsatib bergan [1]. Alisher Navoiy esa o‘z asarlarida maqollardan keng foydalangan va ularning tarbiyaviy hamda axloqiy ahamiyatini alohida ta’kidlagan. Fitrat va Abdulla Qodiriy kabi jadid olimlari esa maqollar orqali milliy o‘zlik, mustaqillik va ijtimoiy uyg‘onish g‘oyalarini ilgari surganlar.

Maqollarda “inson” konsepti, avvalo, shaxsning axloqiy, ijtimoiy va psixologik jihatlari orqali ochiladi. “Inson” tushunchasi o‘zbek xalq ongida yuksak qadrlanadi. Maqollarda insonning fazilatlarini, kamchiliklari, jamiyatdagi o‘rni, o‘zini tutish me‘yorlari, do‘stlik, mehr-oqibat, sadoqat, halollik, sabr-toqat kabi fazilatlar asosiy mavzu sifatida ilgari suriladi. Masalan, “Insonni so‘zi, otni izi bildiradi”, “Inson kishi bir-biriga mehribon bo‘lsa, yer yuzida jannat bo‘ladi”, “Insonni inson qilgan – or, insonni hayvon qilgan – zor” kabi maqollar insoniylik, or-nomus va axloqiy poklik g‘oyalarini targ‘ib qiladi. Bu yerda inson konsepti nafaqat biologik mavjudot, balki jamiyat a‘zosi, ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar sohibi sifatida ko‘rsatiladi. Maqollarda insonning jamiyatdagi o‘rni, o‘ziga va boshqalarga nisbatan mas‘uliyati, ijtimoiy munosabatlardagi axloqiy mezonlari aniqlanadi. Bu jihatlarni o‘rganishda G‘. Abdurahmonov, E. Mahmudov va boshqa tilshunos hamda adabiyotshunos olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular maqollardagi inson konseptining semantik, lingvokulturologik va konseptual qatlamlarini aniqlashga harakat qilganlar. G‘. Abdurahmonovning izlanishlarida maqollardagi shaxs, uning jamiyatdagi o‘rni va ijtimoiy munosabatlardagi roli lingvistik hamda madaniy nuqtayi nazardan tahlil etiladi [2].

“Inson” konsepti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan “oila” tushunchasi ham o‘zbek maqollarida asosiy o‘rin tutadi. Oila qadriyatlarini, oilaviy munosabatlar, ota-ona va farzand, er-xotin, aka-uka, opa-singil o‘rtasidagi mehr-oqibat, hurmat, sadoqat va mas‘uliyat maqollarda keng yoritiladi. “Oila – davlatning ustuni”, “Oila tinch – el tinch”, “Ota – tog‘, ona – bog‘”, “Ota-onaning roziligi – Xudoning roziligi” kabi maqollar oilaning jamiyat hayotidagi asosiy ustunligini, uning barqarorligi va mustahkamligini ta’kidlaydi. Oila konsepti o‘zbek xalq ongida nafaqat kichik ijtimoiy birlik, balki milliy qadriyatlarning, axloqiy me‘yorlarning va madaniy an‘analarning asosiy muhofazachisi sifatida namoyon bo‘ladi. Oila orqali xalq o‘z urf-odatlarini, axloqiy, diniy va madaniy qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazadi. Shu bois o‘zbek maqollarida oila, uning a‘zolari va oilaviy munosabatlar doimiy e‘tibor markazida bo‘lgan. Bu masalaga oid tadqiqotlarda O‘. Yoqubov, S. Aminov, N. Safarov va boshqa sotsiolog hamda madaniyatshunos olimlar oilaning jamiyatdagi o‘rni, uning qadriyat sifatidagi ahamiyati va oilaviy munosabatlardagi axloqiy mezonlar haqida batafsil to‘xtalib o‘tganlar [3]. Ularning izlanishlarida maqollardagi oilaviy qadriyatlar, urf-odatlar, ijtimoiy me‘yorlar va oila a‘zolari o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi.

“Oila” va “inson” konseptlari bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, maqollarda ular ko‘pincha birga tilga olinadi. Masalan, “Oila – yurak, yurak toza bo‘lsa, tan sog‘”, “Oila – baxt kaliti”, “Oila mustahkam bo‘lsa, jamiyat mustahkam” kabi maqollar oilaning inson hayotidagi va jamiyat taraqqiyotidagi hal qiluvchi rolini ko‘rsatadi. Bu yerda oila nafaqat ijtimoiy birlik, balki ma‘naviy va axloqiy qadriyatlarning, milliy o‘zlikning asosiy tayanchi sifatida talqin qilinadi. O‘zbek xalq tafakkurida oila va inson konseptlari bir-birini to‘ldiradi, birining qadri ikkinchisi orqali ochiladi. Oila mustahkam bo‘lsa, inson kamol topadi, inson kamol topsa, jamiyat taraqqiy qiladi. Bu falsafiy qarashlar o‘zbek maqollarining asosiy mazmunini tashkil etadi.

Maqollarda “qadriyat” konsepti ham muhim o‘rin tutadi. Qadriyat — bu xalqning ma‘naviy, axloqiy, madaniy va ijtimoiy me‘yorlari, e‘tiqod va urf-odatlarini, milliy xususiyatlari hamda jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan tushunchadir. O‘zbek maqollarida qadriyatlar, avvalo, inson, oila, mehnat, vatan, do‘stlik, halollik, sabr-toqat, or-nomus, mehr-oqibat kabi asosiy g‘oyalar orqali ifodalanadi. “Qadrini bo‘lsa – xalq ichra boshing baland”, “Qadrini bilmagan – qadrsiz o‘tadi”, “Qadrini bilmagan – qadri yo‘q”, “El qadrini bilmagan el bo‘lmas”, “Ota-onani qadrla, umr bo‘yi baxtli bo‘lasan” kabi maqollar qadriyatlarining xalq hayotidagi o‘rni va ahamiyatini ochib beradi. Maqollarda qadriyatlar doimiy ravishda targ‘ib etiladi, yosh avlodga o‘g‘it va nasihat sifatida yetkaziladi. Bu jihadni o‘rganishda A. Qayumov, H. Boltaboyev, N. Qosimov va boshqa olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning izlanishlarida maqollardagi qadriyatlar, ularning semantik, lingvokulturologik va

sotsiokulturologik qatlamlari, xalq ongidagi oʻrni hamda zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati tahlil qilinadi [4].

Tarixiy-nazariy manbalarda maqollarning kelib chiqishi, ularning xalq hayotidagi funksiyasi, konseptual qatlamlari haqida turli yondashuvlar mavjud. Jumladan, maqollar xalq ijodining arxaik shakllaridan biri sifatida qadim zamonlardan boshlab mavjud boʻlgan. Mahmud Koshgʻariy asarlarida, shuningdek, qadimgi turkiy manbalarda maqollarning jamiyat hayotidagi axloqiy, tarbiyaviy va sotsiokulturologik ahamiyati koʻrsatib oʻtilgan. Oʻzbek adabiyoti va xalq ogʻzaki ijodi tadqiqotchilari maqollarning xalq ongidagi oʻrni, ularning xalq tafakkuridagi ahamiyati, konseptual qatlamlari haqida turli yondashuvlarni ilgari surganlar. Ularning izlanishlarida maqollar nafaqat til va adabiyot namunasi, balki xalq tafakkurining, milliy xotiraning, ijtimoiy va madaniy qadriyatlarning muhim ifodachisi sifatida qaraladi.

Maqollar va ularning konseptual qatlamlarini oʻrganishda zamonaviy lingvistik va madaniyatshunoslik yondashuvlari ham muhim ahamiyatga ega. Lingvokulturologiya fanining rivojlanishi bilan maqollardagi konseptlar, ularning semantik va madaniy qatlamlari, xalq ongidagi oʻrni, jamiyat hayotidagi funksiyasi yangi nuqtayi nazardan tahlil qilinmoqda. Bu borada Sh. Tolipova, L. Abdullaeva, D. Xudoyberganov va boshqa zamonaviy tadqiqotchilar maqollardagi “inson”, “oila”, “qadriyat” konseptlarini lingvokulturologik, sotsiokulturologik, konseptual qatlamlar nuqtayi nazardan oʻrganib, ularning xalq ongidagi oʻrni, zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini koʻrsatib bermoqdalar [5]. Ularning tadqiqotlarida maqollardagi konseptlar xalq tafakkurining asosiy unsuri, jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi gʻoyalari sifatida talqin qilinadi. Maqollar orqali xalq oʻzining hayotiy tajribasini, axloqiy, maʼnaviy, madaniy qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazadi. Bu jarayonda maqollar nafaqat axloqiy meʼyorlar, balki milliy oʻzlik, oʻzaro hurmat, mehr-oqibat, sadoqat, or-nomus, halollik, vatanparvarlik kabi qadriyatlarning ham asosiy targʻibotchisi boʻlib xizmat qiladi.

Empirik tadqiqotlar natijalari ham maqollarda “inson”, “oila”, “qadriyat” konseptlarining xalq ongidagi oʻrni va ahamiyatini koʻrsatadi. Soʻnggi yillardagi sotsiologik soʻrovlar, zamonaviy lingvistik tadqiqotlar natijalari maqollarning yosh avlod tarbiyasida, ijtimoiy munosabatlarda, milliy oʻzlikni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi. Maqollar orqali yoshlar axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni oʻzlashtiradi, jamiyat hayotidagi oʻz oʻrnini anglaydi, ijtimoiy munosabatlarda toʻgʻri yoʻl tutishga harakat qiladi. Bu jihat zamonaviy pedagogika va psixologiya sohasidagi tadqiqotlarda ham alohida oʻrin tutadi. Jumladan, D. Xudoyberganov, S. Aminov va boshqa zamonaviy olimlar maqollarning tarbiyaviy ahamiyati, ularning yosh avlod ongidagi oʻrni, qadriyatlarni shakllantirishdagi roli haqida ilmiy asosda fikr yuritganlar [6]. Ularning izlanishlarida maqollar nafaqat xalq ijodining namunasi, balki yosh avlod tarbiyasining, milliy oʻzlikni shakllantirishning, axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni targʻib etishning muhim vositasi sifatida talqin qilinadi.

Maqollardagi “inson”, “oila”, “qadriyat” konseptlarining zamonaviy jamiyat hayotidagi ahamiyati ham katta. Globalizatsiya jarayonlari, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, madaniy va ijtimoiy oʻzgarishlar sharoitida milliy qadriyatlar, urf-odatlar, axloqiy meʼyorlarning muhofazasi, ularni avloddan avlodga yetkazish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Maqollar bu jarayonda milliy xotira, axloqiy qadriyatlar, jamiyat hayotidagi meʼyorlarning muhim ifodachisi, yosh avlod tarbiyasining, milliy oʻzlikni shakllantirishning asosiy vositasi boʻlib xizmat qilmoqda. Maqollar orqali xalq oʻzining axloqiy, maʼnaviy, madaniy qadriyatlarini, urf-odat va anʼanalarini, milliy oʻzligini avloddan avlodga yetkazadi. Bu jarayonda maqollardagi “inson”, “oila”, “qadriyat” konseptlari xalq ongining, milliy xotiraning, jamiyat taraqqiyotining asosiy unsuri sifatida namoyon boʻladi.

Maqollar va ularning konseptual qatlamlarini oʻrganishda tanqidiy yondashuvlar ham mavjud. Baʼzi tadqiqotchilar maqollarning zamonaviy jamiyat hayotidagi ahamiyati, ularning yosh avlod ongidagi oʻrni, axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni shakllantirishdagi roli haqida turli fikrlarni ilgari suradilar. Ularning baʼzilar zamonaviy jamiyatda maqollarning ahamiyati pasayib borayotganini, yoshlar orasida ularning taʼsiri kamayayotganini taʼkidlashadi. Boshqa tadqiqotchilar esa, aksincha, maqollar zamonaviy jamiyatda ham oʻz ahamiyatini saqlab qolayotganini, ularning axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni shakllantirishdagi roli hali ham yuqoriligini taʼkidlashadi. Bu borada maqollarning zamonaviy kommunikatsion muhitdagi oʻrni, ularning yosh avlod ongidagi taʼsiri, axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni shakllantirishdagi roli haqida ilmiy bahs-munozaralar davom etmoqda.

Maqollardagi konseptlarni oʻrganishda, shuningdek, ularning lingvistik xususiyatlari, semantik qatlamlari, metaforik va simvolik maʼnolari, xalq ongidagi va jamiyat hayotidagi funksiyalari ham muhim ahamiyatga ega. Maqollarda “inson”, “oila”, “qadriyat” konseptlari koʻpincha metafora, simvol, allegoriya,

parallelizm va boshqa badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanadi. Bu esa maqollarning semantik va konseptual qatlamlarini yanada boyitadi, ularning xalq ongidagi oʻrni va ahamiyatini oshiradi. Maqollarda inson fazilatlarini, oilaviy qadriyatlar, or-nomus, halollik, sadoqat, mehr-oqibat, vatanparvarlik kabi gʻoyalar koʻpincha timsollar, ramzlar, badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Bu jihatni oʻrganishda lingvistik, madaniyatshunoslik va sotsiologik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida keltirilgan nazariy, tarixiy va empirik tadqiqotlar natijalari shuni koʻrsatadiki, oʻzbek xalq maqollarida “inson”, “oila”, “qadriyat” konseptlari xalq tafakkuri, milliy xotira, axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarning muhim ifodachisi sifatida namoyon boʻladi. Maqollar orqali xalq oʻzining hayotiy tajribasini, axloqiy meʼyorlarini, maʼnaviy qadriyatlarini, urf-odat va anʼanalarini avloddan avlodga yetkazadi. Maqollar zamonaviy jamiyat hayotida ham axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni shakllantirish, yosh avlod tarbiyasi, milliy oʻzlikni mustahkamlash, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqollardagi “inson”, “oila”, “qadriyat” konseptlari xalq ongining, milliy xotiraning, jamiyat taraqqiyotining asosiy unsuri sifatida oʻz ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Xulosa

Oʻzbek xalq maqollarida “inson”, “oila” va “qadriyat” konseptlarining ifodasi xalq tafakkuri, milliy xotira va jamiyat taraqqiyotining asosiy koʻzgusi sifatida namoyon boʻlishi ushbu tadqiqot jarayonida ilmiy asosda isbotlandi. Maqollarda inson shaxsi va uning jamiyatdagi oʻrni, oilaviy qadriyatlar, axloqiy va maʼnaviy meʼyorlar, or-nomus, halollik, mehr-oqibat, sadoqat kabi gʻoyalar chuqur ildiz otgan. Maqollar xalq hayotining, urf-odat va anʼanalarining, axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarining asosiy ifodachisi, avloddan avlodga yetkaziladigan bebaho boylik ekanligi aniqlandi. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, “inson”, “oila” va “qadriyat” konseptlari oʻzbek xalq ongida bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlib, ular orqali xalq oʻzining hayotiy tajribasini, axloqiy meʼyorlarini, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarini mustahkamlab kelmoqda. Zamonaviy jamiyat hayotida ham maqollar axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni targʻib etishda, yosh avlod tarbiyasida, milliy oʻzlikni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Maqollar orqali xalq oʻzining milliy oʻzligini, axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarini, urf-odat va anʼanalarini avloddan avlodga yetkazadi. Bu jarayonda “inson”, “oila” va “qadriyat” konseptlari xalq tafakkurining, milliy xotiraning, jamiyat taraqqiyotining asosiy unsuri sifatida oʻz ahamiyatini saqlab qolmoqda. Maqollarni zamonaviy yondashuvlar asosida oʻrganish, ularning xalq ongidagi oʻrni va ahamiyatini aniqlash, axloqiy va maʼnaviy qadriyatlarni shakllantirishda ulardan samarali foydalanish bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻotit-turk. — Toshkent: Fan, 1960.
2. Abdurahmonov Gʻ. Oʻzbek xalq maqollarining lingvistik xususiyatlari. — Toshkent: Oʻqituvchi, 1985.
3. Yoqubov Oʻ. Oila qadriyatlari va oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi. — Toshkent: Maʼnaviyat, 2001.
4. Qayumov A. Oʻzbek xalq maqollari va ularning tarbiyaviy ahamiyati. — Toshkent: Oʻzbekiston, 1999.
5. Tolipova Sh. Maqollarda xalq konseptlari. — Toshkent: Fan, 2012.
6. Xudoyberganov D. Maqollarning zamonaviy jamiyatdagi oʻrni. — Samarqand: Zarafshon, 2018.